

FÉLELEM ÉS OLVASÁS

Arthur Schnitzler T. című elbeszélésének kognitív poétikai megközelítése

Jelen dolgozat tárgya az olvasó félelmének kognitív poétikai megközelítésből való körüljárása. A kognitív poétika egy olyan gyűjtőfogalom, amely pszichológiai és biológiai eredményeket felhasználva az irodalmi befogadóval kapcsolatos kérdésekre igyekszik választ találni interdiszciplináris úton. A következőkben egy elméleti kísérletet kerül felvázolásra, amely emóciópszichológiai ill. evolúcióbiológiai szempontok alapján jár el, mellőzve a megszokott szövegelemzéseket. A primer szövegből felhozott példák csak egy részét adják az összes lehetséges releváns esetnek. A teljes leltár a német nyelven íródott szakdolgozatomban található meg.

A 90-es évekig az olvasót olyan társadalmi terméknek értelmezték, amely irodalmi szövegeket csakis a szociokulturális tapasztalatai alapján képes értelmezni.¹ Újabban biológiai egyednek definiálták és kognitív, vagyis mentális képességeket tulajdonítottak neki. Ebből következően magát az olvasást egy mentális-pszichés folyamatnak határozták meg.² Zunshine szerint a fiktív szövegek értelmezése bizonyítja azt, hogy az ember képes arra, hogy bizonyos gondolatokat, érzelmeket tulajdonítson saját magának és a másik embernek.³

Természetesen nem kérdés, hogy az olvasó érti a szöveget és érzelmei is vannak olvasás közben. A recepcióesztétika esetében abból indulnak ki, hogy a szöveg minden egyes olvasásnál újabb értelemmel bír. Ezenkívül az olvasó szoros kapcsolata saját szociokulturális környezetével is fontos szerepet játszik a befogadás minőségében. A jelen dolgozatnak nem szándéka ezeket a kulturálisan meghatározott alapokat megkérdőjelezni vagy tagadni, inkább hogy a figyelmet ezen kulturális jelenségek egy másik oldala felé irányítsa és kimutassa azt, hogy a különböző kulturális jelenségek a kontextustól függetlenül, bizonyos közös vonásokról tanúskodnak. Ennélfogva a számos kulturális eltérés ellenére is az irodalmi

¹ Schöttker, Detlev: Rezeptionsästhetik, Rezeptionsforschung, Empirische Literaturwissenschaft. In: Arnold, Heinz Ludwig / Detering, Heinrich(ed.): Grundzüge der Literaturwissenschaft. 9. Aufl. Dtv. München (2011) 539.

² Horváth, Márta : "Megtestesült olvasás" - A kognitív narratológia empirikus alapjai. In: Literatura 37:1 (2011) 4.

³ Horváth (2011: 12)

szövegeket bizonyos antropológiai *univerzáliák* formálják. Ezek az *univerzáliák* tudományosan kimutathatóak és megvizsgálhatóak.⁴ Ilyen értelemben fontos az olvasót meghatározni, ehhez pedig Katja Mellmann által használt antropológiai modell-olvasó fogalmat alkalmazom. Eszerint az olvasó minden olyan szükséges képesség felett rendelkezik, amely segíti őt az adott szituációhoz való alkalmazkodáshoz. Többek között például arra, hogy felismerje a különbséget fikció és valóság között.⁵ Az olvasó modell nem az egyént mint individuumot érti az olvasó alatt, hanem azokat a közös vonásokat, általánosságokat (*univerzáliákat*) amelyek minden olvasó emberben megtalálhatóak.

Emóció és érzelem esetében a pszichológusok egyrészt kulturálisan kódolt pszichológiai jelenségekről, másrészt pedig inger-reakció folyamatokról beszélnek.⁶ Evolúciópszichológiai szempontból az emóciókat hatáskör-specifikus adaptációknak tekintik. Ezek vonatkoznak az egyén azon képességeire, amelyek a környezetéhez való alkalmazkodáshoz szükségesek. Az alkalmazkodás célja valószínűbbé tenni a túlélést. Míg a behavioristák azt állítják, az emberi agy a születés pillanatában tiszta és üres (*tabula rasa*), addig az univerzalisták abból indulnak ki, hogy az ember már eleve örökölt genetikai programok felett rendelkezik. Ezeket a programokat már csak aktiválni kell. Azokat a viselkedési formákat, amelyek hosszú időközön keresztül határozták meg a túlélés folyamatát, nem kell mindig újra és újra a nullától megtanulni. Szükségszerűségük és hasznosságuk révén genetikailag öröklődnek. Ezek a programok adják az alapérzelmeket. Ezekhez tartozik tulajdonképp a boldogság, a harag, az undor vagy a félelem.⁷

Az emóció futóprogramja például az undor esetében a következő: Undorkeltő inger legyen egy elrohadt gyümölcs, amit látunk. Az inger fizikai reakciót vált ki. Húzzuk az orunkat, arcunk eltorzul, felfordul a gyomrunk. A rá következő fázisban kognitívan is kiértékeljük a szituációt és ennek következtében megtörténik a folyamatot lezáró reakció: nem esszük meg az elrohadt almát.

De hogyan vonható össze ez a modell az olvasóval? Ahhoz, hogy megtalálja a hidat valódi és fiktív ingerek között, Mellmann a Konrad Lorenz által kidolgozott *Attrappe-elmélet* felé fordul. Az *Attrappe* szó alatt másolatot kell érteni. Ez a másolat nem hasonlít 100%-ban az eredetire, de olyan alapvető tulajdonságok felett rendelkezik, amelyek automatikusan sejtetik a két dolog közötti kapcsolatot. Lorenz kiskacsákon mutatta ezt ki, amikor is az anyakacsa helyett ő állt

⁴ Horváth, Márta/Szabó, Erzsébet (ed.): Kognitív irodalomtudomány. In: Helikon Irodalomtudományi Szemle. Kognitív irodalomtudomány. Heft 2013/2 (2013) 139–149.

⁵ Mellmann, Katja: Biologische Ansätze zum Verhältnis von Literatur und Emotionen. In: Journal of Literary Theory 1 (2007) 360.

⁶ Oatley, Keith / Jenkins, Jennifer M.: Érzelmek. Osiris Kiadó. Budapest 2001. 129.

⁷ Oatley/Jenkins (2001: 78; 2001:163)

a kicsik előtt kikelésük pillanatában. Mivel mozgó élő egyént sejtettek a kiskacsák Lorenz árnyékának a láttán, automatikusan arra következtettek, hogy ő csak is az anyjuk lehet. A genetikailag beprogramozott olvasó esetében hasonló a helyzet.⁸ A megfelelő reakciót bizonyos szövegrész váltja ki. Így maga a szöveg szerepel ingerként. Az érzelem lefutási programja részben hasonlóan folyik le ezután fiktív ingereknél, mint a valódiak esetében. A különbség ugyanis az értékelő fázisban lép fel. A szituáció detektorok így az undor fiktív ingere esetében felismerik azt, hogy a leírt undorkeltő jelenet nem jelent közvetlen veszélyt az olvasóra. Így elmarad a végső, lezáró reakció, az olvasó nem fog cselekedni. (Scherer/Cosmides/Toobey)⁹

A félelem olyan alapérzelem, amely konkrét szituációkban lép elő, felismerhető ingerek hatására. Általában ezek az ingerek a testi-lelki biztonság veszélyeztetésével állnak kapcsolatban. Az evolúciós túlélési harc tekintetében a félelem fontos, hiszen olyan állapotot hív elő az emberben, amely kész reagálni: vagy menekülni vagy támadni.¹⁰ Ezzel szemben a szorongás a bizonytalanság érzését kelti és lebénít.¹¹ Akkor mit is érezhet az olvasó? Melyik érzelmet hívhatja elő az adott irodalmi szöveg? A félelem és a szorongás is egyaránt értelmezhetőek lehetséges olvasói reakcióknak. A félelemhez szükség van egy konkrét ingerre, a szorongás pedig nem vált ki cselekvéskényszert. A szorongás nem objektív, hanem szubjektív érzés, empátiakeltő eszköz.

Dolgozatom célja az elhatárolódás a szubjektívumtól. A táblázatban Eibl és Öhman tanulmányai alapján gyűjtöttem össze azokat a faktorokat/motívumokat, amelyek alapján feltárhatóak a félelemkeltő irodalmi motívumok.¹²

⁸ Mellmann, Katja : Literatur als emotionale Attrappe. Eine evolutionspsychologische Lösung des »paradox of fiction«. In: Klein,Uta / Mellmann, Katja / Metzger, Steffanie (ed.): Heuristiken der Literaturwissenschaft. Disziplinexterne Perspektiven auf Literatur (Poetogenesis 3). Mentis. Paderborn (2006) 157.

⁹ Eibl, Karl: Von der biologischen Furcht zur literarischen Angst. In: KulturPoetik. Heft 2012/2 (2012). 157

¹⁰ Puca, R: Furcht. In M. A. Wirtz (ed.), Dorsch – Lexikon der Psychologie 2014
<https://portal.hogrefe.com/dorsch/furcht/> (01.03.2014)

¹¹ Caspar, F. / Bergius, R.: Angst. In M. A. Wirtz (ed.), Dorsch – Lexikon der Psychologie 2014
<https://portal.hogrefe.com/dorsch/angst/> (01.03.2014)

¹² Öhman, Arne: Fear and anxiety: Overlaps and dissociations. In: Lewis, M. / Haviland- Jones,J. M. (ed.) Handbooks of emotions (3rd ed.). Guilford. New York (2008) 709- 729.

Test	Halál	Elpusztulás, elrothadás
	Betegség	Vér, sérülés, fájdalom, megbetegedés / hipochondria
Külvilág	Időjárás / Természet	Pusztító természeti jelenségek
	Tér (Agorafóbia)	Túl szűk ill. túl széles termék (nincs lehetőség menekülni, elrejtőzni)
	Interperszonális szituációk	Túlsúlyban levő ismeretlenekkel szemben, konfliktus, kritika, agresszió, a falkához való kapcsolat

Félelemmotívumok Eibl – Öhman alapján

Ehhez a ponthoz érve felmerül a kérdés, valóban elegendő és korrekt dolog csak ezen faktorok alapján felkutatni a szövegbeli félelemingereket? Hiszen a mindennapi tapasztalat egyáltalán nem azt sugallja, hogy abszolút figyelmen kívül hagyható az empátia, vagyis az embernek az a kognitív képessége, amely engedi, hogy mások érzelmeit, lelkiállapotát együttérzően megértse.¹³ Sokszor kézenfekvő, hogy maga az olvasó nem félelmet érez, hanem magát a szereplőt félti, tehát empátiát tanúsít iránta. A filmes audio-vizuális technikákkal ellentétben az irodalmi szövegekben a szerző tehetségétől függ, melyik narratív technikát választja az adott ingerek a szövegben való megjelenítéshez. Hogyan fogalmaz akkor, ha meglepni, izgalomba tartani vagy éppen együttérzővé tenni akarja az olvasót?

Emiatt az empátia és félelem között felmerülő probléma miatt fontosnak tartottam az elbeszélő fokalizációját is figyelemben venni. A fokalizáció alatt értem azt, hogy milyen perspektívából mutatja be a szerző a fiktív világot. Egy külső, mindent tudó elbeszélőn keresztül teszi-e ezt, vagy minden egy én-mesélő reflexiójaként kerül az olvasó elé?

Dorrit Cohn tudatábrázoló modellje alapján igyekeztem ennek a kérdésnek utánajárni, és megvizsgálni az olvasó és a szereplő közötti távolságot. Minél közvetlenebb és explicitebb módon jelennek meg a szereplő benyomásai, érzelmei, annál valószínűbb hogy az olvasóban empátia keletkezik. De ha jelen van

¹³ Altmann, T.: Empathie. In M. A. Wirtz (ed.), Dorsch – Lexikon der Psychologie 2014 <https://portal.hogrefe.com/dorsch/empathie/> (28.02.2014)

egy bizonyos objektivitás és távolság kettejük között, akkor a befogadó egyéni érzelmeket alakíthat ki.¹⁴

Beszámolás beszédről			Beszámolás gondolatmenetről	
Direkt elbeszélés	Függő beszéd	Tapasztalati elbeszélés	Psycho-narration	Quoted monologue
			Autonomous monologue	Stream of consciousness

Tudatábrázoló modell Dorrit Cohn nyomán

Arthur Schnitzler *Állomnovella* c. műve 1924-ben jelent meg. Központi témája a férj-feleség, férfi-női kapcsolat pszichoanalitikus körüljárása. Tudatosan választottam ezt a művet, hiszen műfaját tekintve nem horror, így a szövegben sem nyilvánvalóak a félelemkeltő részek. A következőkben először lehetséges félelemingereket sorolok fel, amelyek az Eibl/Öhman táblázatban előírtakkal állnak egyensúlyban. Így a *“halott”*, az *“elmúlás és oszlás”* motívumok a halálra, az *“éjszakai férjvendégre vadászó utcanő”* és *“a torokgyíkban szenvedő gyermek az arcába köhögött”* képek a közvetlen testi veszélyeztetésre és halálosan fertőző betegségekre utalnak. Végül pedig a *“tompá, egyenletes léptek”* és a *“kerekek zörgése és a szél süvítése”* vészjósló, kellemetlen hangokra emlékeztetve ébreszthetik a félelmet az olvasóban. Természetesen ezek a motívumok nem önmagukban, hanem egy szöveggörnyezetben fektetve jelennek meg, ami változtat az értelmezésükön. Az olvasó egy bizonyos perspektívából látja ezeket a dolgokat, ami meghatározza empátiáját vagy adott esetben valódi félelmét. A műben uralkodó narratív technika Cohn szerint a *„psycho-narration”*. Ezek alapján ugyan harmadik személy perspektívájából kerül az olvasó kapcsolatban a szereplővel, de azzal, hogy rendszeres utalások hangzanak a szereplő lelkiállapotára kisebb lesz a távolság befogadó és fiktív szereplő között.¹⁵

¹⁴ Vogt, Jochen: Grundlagen narrativer Texte. In: Arnold, Heinz Ludwig / Detering, Heinrich(ed.): Grundzüge der Literaturwissenschaft. 9. Aufl. Dtv. München. (2011) 303.

¹⁵ Jelölésmagyarázat: **vastagon szedve**: félelemmotívum; **aláhúzva**: narratív technika része, motívumokat körbefogó szöveggörnyezet (psycho-narration); **dőlten**: szereplő saját gondolatai (quoted monologue)

“És eszébe jutott a **halott**, akitől az imént távozott, és borzongással, igen, szinte undorral gondolt arra, hogy a barna flaneltakaró alatt kiterített sovány testben az örök törvényű **elmúlás és oszlás** már megkezdte munkáját.” (28.o.)

“Egyszeriben, eredeti célját régen elhagyva, egy **utcában (engen Gasse)** találta magát, amelyben csak néhány nyomorúságos, **éjszakai férfivendégre vadászó utcanő** kószált. [...] A fel-alá sétáló lányok közül az egyik intett neki, hogy tartson vele. Törékeny, még egészen fiatal teremtés volt, nagyon sápadt arccal, pirosra rúzsozott ajakkal. A halált hozhatná ő is, gondolta, csak nem olyan hirtelen! Szintén gyávaság? Valójában igen. [...]” (31.o.)

“Egy széles tárt kertkaput látott. Az előtte haladó gyászhintó, Fridolinnak úgy tűnt, teljesen beleveszett a **szakadék mélységébe vagy a sötétségbe.**” (54.o.)

“Ismét arra gondolt, hogy talán már egy halálos betegség csíráját hordozza magában. Nem lenne túlságosan idéltlen dolog, abba belehalni, hogy az embernek egy **torokgyíkkal fertőzött** gyermek az **arcába köhögött?** De meglehet, hogy már akkor beteg volt.” (72.o.)¹⁶

Mint a kiemelt példákban is látható, az olvasó mérvadóan a központi figura perspektívájából ismerheti meg a fiktív világot. Ily módon létrejön egy implicit kapcsolat olvasó és figura között, tehát a távolság kettőjük között szűkül és így valószínűbb a befogadó együttérzése minthogy a félelme. De hogy ezt az empátiát milyen mértékben és minőségben jelentkezik, az többek között az olvasó irodalmi és kulturális előtudásától is függ, hogy mennyire tudja a szövegrészeket kognitíven helyesen feldolgozni. Minden szerző egy bizonyos kulturális környezetből származik, ami meghatározza művei egyediségét és döntő lehet a narratív technika kiválasztásában.

Mivel minden irodalmi mű mögött sejthető egy meghatározott kulturális háttér is, arra a következtetésre jutottam, hogy adott esetben a félelem motívumait nem identifikálhatom csak evolúciobiológiai szempontból, ahogy ezt a kognitív poétika előírja és kutatásom elején reméltem. Így felmerült bennem a kérdés, valóban hasznos dolog-e ily hedonista módon interdiszciplinárisan színesíteni az irodalomelméletek márványfehér oszlopait?

¹⁶ Schnitzler, Arthur: Állomnovella. Kalligram. Pozsony. 2010.

IRODALOMJEGYZÉK

- Altmann, T.:* Empathie. In M. A. Wirtz (ed.), Dorsch – Lexikon der Psychologie 2014 <https://portal.hogrefe.com/dorsch/empathie/> (28.02.2014)
- Caspar, F. / Bergius, R.:* Angst. In M. A. Wirtz (ed.), Dorsch – Lexikon der Psychologie 2014 <https://portal.hogrefe.com/dorsch/angst/> (01.03.2014)
- Eibl, Karl:* Von der biologischen Furcht zur literarischen Angst. KulturPoetik (2012). 155-186.
- Horváth, Márta :* “Megtestesült olvasás” - A kognitív narratológia empirikus alapjai. In: Literatura 37:1 (2011) 3-16.o.
- Horváth, Márta/Szabó, Erzsébet* (ed.): Kognitív irodalomtudomány. In: Helikon Irodalomtudományi Szemle. Kognitív irodalomtudomány. Heft 2013/2 (2013) 139-149.
- Mellmann, Katja :* Literatur als emotionale Attrappe. Eine evolutionspsychologische Lösung des »paradox of fiction«. In: Klein,Uta / Mellmann, Katja / Metzger, Steffanie (ed.): Heuristiken der Literaturwissenschaft. Disziplinexterne Perspektiven auf Literatur (Poetogenesis 3). Mentis. Paderborn (2006) 145-166.
- Mellmann, Katja:* Biologische Ansätze zum Verhältnis von Literatur und Emotionen. In: Journal of Literary Theory 1 (2007) 357-375.
- Oatley, Keith / Jenkins, Jennifer M.:* Érzelemeink. Osiris Kiadó. Budapest 2001.
- Öhman, Arne:* Fear and anxiety: Overlaps and dissociations. In: Lewis,M. / Haviland- Jones,J. M. (ed.) Handbooks of emotions (3rd ed.). Guilford. New York (2008) 709- 729.
- Puca, R:* Furcht. In M. A. Wirtz (ed.), Dorsch – Lexikon der Psychologie 2014 <https://portal.hogrefe.com/dorsch/furcht/> (01.03.2014)
- Schnitzler, Arthur:* Állomnovella. Kalligram. Pozsony. 2010.
- Schöttker, Detlev:* Rezeptionsästhetik, Rezeptionsforschung, Empirische Literaturwissenschaft. In: Arnold, Heinz Ludwig / Detering, Heinrich(ed.): Grundzüge der Literaturwissenschaft. 9. Aufl. Dtv. München (2011) . S. 537 – 554.
- Vogt, Jochen:* Grundlagen narrativer Texte. In: Arnold, Heinz Ludwig / Detering, Heinrich(ed.): Grundzüge der Literaturwissenschaft. 9. Aufl. Dtv. München. (2011) 287 – 307.